

Ярослав ДАШКЕВИЧ

ЕМБЛЕМАТИКА ТА СИМВОЛІКА ВІРМЕНІВ УКРАЇНИ XIV—XVIII СТОЛІТЬ

Література, присвячена питанням вірменської середньовічної емблематики і символіки не особливо велика. Крім того, це переважно праці про інші, ширші проблеми, у яких емблематика та символіка відіграють підрядну роль, у кращому разі, перетворюючись в окремі екскурси при розгляді питань з історії архітектури, ужиткового мистецтва або церковної історії. Помітний брак і синтетичних праць, підготованих у плані вивчення геральдики як спеціальної історичної дисципліни. Цілком зрозуміло, що увагу дослідників притягали насамперед емблеми та символи, які вживали у власне Вірменії, в Кілікійській Вірменії. До вивчення матеріалів з вірменської середньовічної та нової діаспори доходило рідко — лише в зв'язку з вирішенням конкретних вузьких завдань (наприклад, при публікації пам'яток сфрагістики, при атрибуції виробів вірменських художніх ремесел). Немає нічого дивного в тому, що символи й емблеми, які вживали у вірменських колоніях України, вивчені слабо.

До того як почати виклад матеріалу по суті, хочемо зробити кілька попередніх термінологічних зауважень. У розумінні символа виходимо з поняття, прийнятого в мистецтвознавстві, де символом вважається умовний знак, у якому відбита — за допомогою зображення конкретного предмета як еквівалента — певна понятійна сутність (наприклад, християнство — хрест, мир — голуб). Символи, як відомо, виконують функції не лише семантичного, але також асоціативного еквівалента. Емблема — це немов зворотний бік медалі, це предмет або його зображення, які символізують поняття, ідею, дію (наприклад, берло — влада). Відомо, що в мистецтві емблема деколи доповнює зміст основного зображення, виконує роль орнаменту (хоча б в архітектурному декорі). Емблеми, відомі з часів античності, особливо поширилися у мистецтві Відродження (тоді навіть укладали спеціальні збірки емблем); у часах бароко панували емблеми віри (хрест, серце); в часах класицизму — військові емблеми. У повідомленні не торкатимемося загальних питань символіки, особливо релігійної (символіка хреста¹, церковного одягу, ікони, свхаристії та інших культових дій, церковного року, ієрархії і т. ін., хоча вони позна-

¹ Про типи хрестів, що вживалися у вірменському середовищі України, див.: Дашкевич Я. Р. Армянские рельефные кресты Львова и Каменца-Подольского XIV—XVII вв. // *Patma-banasirakan handes*=Историко-филологический журнал (Ереван).— 1980.— № 3.— С. 125—145.

чилися, цілком зрозуміло, на символіці, що є об'єктом української геральдики як допоміжної історичної дисципліни, та, з другого боку, також історії вірменського мистецтва в Україні.

Емблеми вірменів України XIV—XVIII ст. розмежовуються досить чітко за сферами їх застосування. Поряд з розвитком приватної емблематики помітне поширення емблем громадського звучання, які символізували моноетнічну та моноконфесійну вірменську спільноту, її установи та об'єднання. Фактично (але не завжди юридично) емблеми обох типів були гербами. У межах даного повідомлення обмежимося суспільною (громадською, публічною) символікою та емблематикою, що відіграли значну роль в етнічній історії вірменів України, їхній культурі та здобули художнє втілення у різних ділянках мистецтва. Приватній емблематиці — посередньо — присвячено наші праці з вірменської сфрагістики України, що публікувалися у 1980—1986 рр.²

Публічна символіка вірменських колоній відбилася в емблемах головних вогнищ переселення (відомі емблеми громад Києва, Львова, Кам'янець-Подільського, Станіславова, Замостя), братств (у Львові). Правдоподібно, існували також цехові емблеми питомо вірменських цехів, зображення яких не збереглися.

Громадські емблеми вміщували на печатках (рад старших — сеньйорів, судів, братств)³, їх зображали в інтер'єрі та на фасадах культових споруд, публічних будинків. Вони були елементами монументальних написів, правили за суперекслібриси на кодексах законів, на судових та адміністративних книгах для запису відповідної документації, їх гравірували на посуді з цінного металу. Емблеми громад займали, мабуть, центральне місце на прапорах громад⁴ і берлах вірменських війтів (директорів громад)⁵, однак вони не дійшли до нашого часу.

В Україні в ролі найпоширенішого вірменського символу закріпилося зображення Божого ягняти (Agnus Dei) з лабарумом, тобто з прапорцем з візерунком (або й без) хреста, деколи також без лабарума (герби громад Києва, Львова, Кам'янець-Подільського). Зображення Божого ягняти часом комбінували з гербом приватного власника міста (Станіславів, Замостя) або з іншою багатою емблематикою (Тригоріопіль). Символами були зоб-

² Дашкевич Я. Р. Армянские частные печати на Украине (XIV—XVIII вв.) // *Bander Matenadaran*=Вестник Матенадарана (далі — ВМ).— Ереван, 1980.— № 13.— С. 139—191; е го же. К средневековой сфрагистике армян Украины // ВМ.— 1986.— № 15.— С. 191—240.

³ Дашкевич Я. Р. Армянские общественные печати на Украине (XVI—XVII вв.) // ВМ.— 1973 (1974).— № 11.— С. 233—251. Доповнення у статтях, зазначених у посиланні 2: ВМ.— № 13.— С. 168—175; № 15.— С. 216—221.

⁴ Кам'янецька вірменська корогва зберігалася у вірменській церкві св. Миколи в Кам'янці-Подільському. Див.: *Rolle J. Zameczki podolskie na kresach multińskich*.— Wyd. 2-e.— Warszawa; Kraków, 1880.— Т. 2.— С. 129; Сецинский Е. Город Каменец-Подольский.— К., 1895.— С. 180. Снятинська вірменська “велика міська корогва” зберігалася у місцевій вірменській церкві 1791 р. Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 475, оп. 1, спр. 684, арк. 61. У Станіславові була “корогва нації” (вірменської), яку вносили до ратуші щорічно під час виборів війта та райців — згадка 1770 р. Див.: *Chowaniec Cz. Ormianie w Stanisławowie*.— Stanisławów, 1928.— С. 24. Цю ж “вірменську корогву” обносили під час процесії в день свята Божого Тіла — згадка 1678 р. Див.: *Barącz S. Pamiątki miasta Stanisławowa*.— Lwów, 1858.— С. 37.

⁵ “Знак війта” згадується 1575 р. у вірменському уряді Кам'янець-Подільського. Див.: *Grigoryan V. R. Kameneč-Podolsk k'ałak 'i haŭkakan dataranı arjanagruť unnerè (XVI d.) (Акты армянского суда Каменец-Подольского (XVI в.)*.— Ереван, 1963.— С. 116. Вірменська назва цього війтівського берла — “voŭt 'ut' ean nšann”.

раження патронів громад або братств: св. Івана Хрестителя (або Предтечі; Замостя)⁶, св. Григорія Лусаворича (Просвітителя; братство у Львові)⁷, св. Трійці (також братство у Львові)⁸.

З багатого фактичного матеріалу, загальна характеристика якого була подана раніше, ми вибрали кілька конкретних питань. Це такі сюжети:

1. Перетворення давньохристиянського символу Божого ягняти у вірменську національну емблему в Україні.
2. Помилкові, а часом й тенденційні спроби інтерпретації символіки, використання якої приписували вірменам.
3. Символіка кольорів одягу вірменів України.

Символ Божого ягняти у вірменському середовищі

Історія такого добре відомого і поширеного давньохристиянського символу, яким є Боже ягня⁹, що ототожнюється — символічно — із зображенням Ісуса Христа (цим, очевидно, не обмежується символічний зміст Божого ягняти), опрацьована дуже докладно, починаючи з часів його виникнення у IV ст., переважно, однак, на західноєвропейському, католицькому матеріалі. З другого боку, виявляється, вивчення символу на джерелах зі східнохристиянських церков має чимало прогалин¹⁰.

Своєрідну гальванізуючу роль відіграє переконання в тому, що ухвала Трульського, т. зв. п'яти-шостого, екуменічного собору 692 р. про заборону зображати Ісуса Христа у вигляді Божого ягняти була фатальною для всіх східнохристиянських церков з вірмено-григоріанською включно. При тому не освідомлюють факт, що ще в середині VI ст. (553 р.) григоріанська церква вийшла за межі екуменізму й ухвали собору не могли впливати на вірменів ні в позитивному, ні в негативному сенсі.

Прогалина в історії Божого ягняти на вірменському ґрунті залишилася досі не заповненою, хоча в цьому плані висловлено кілька цікавих спостережень, а також частково опубліковано відповідний матеріал.

⁶ Св. Іван Предтеча на печатці вірменського суду в Замості, що вживалася 1654—1731 рр. Див.: ВМ — № 11. — С. 238; № 4. — С. 247; № 13. — С. 172, 175; № 4. Скульптурна фігура святого на будинку в Замості, на розі Ринку та вул. Вірменської. Див.: Janusz W. Ulica Ormiańska w Zamościu // Gazeta kościelna (Lwów). — 1917. — N 31. — S. 367. Св. Іван Предтеча був патроном Яна Замойського, засновника міста.

⁷ Св. Григорій на печатці братства 1745 р. Див.: ВМ. — № 11. — С. 238, № 6, 248—249; ВМ. — № 13. — С. 175, № 6.

⁸ Св. Трійця на суперекслібрисі для запису позик під застави 1731 р. Див.: ВО, oddz. rękopisów, N 1758 II.

⁹ В українській мові XVI—XVII ст. — “агнусок”, “ягнусок”. Див.: Войтів Г. І. Назви прикрас // Українська історична та діалектна лексика. — К., 1985. — С. 41—42. Про агнусики з бурштину див.: Daszkie wicz J. R. Z historii południowo-wschodniego szlaku bursztynowego (XIV—XVII w.) // Slavia Antiqua. — Poznań, 1980. — T. 27. — S. 271.

¹⁰ З літератури: Покровский Н. Символические формы агнца в древнехристианском искусстве: (Опыт археологического исследования в связи с общим развитием древнехристианской символики) // Христианские чтения. — СПб., 1878. — Ч. 1. — С. 743—782; его же. Церковная археология в связи с историей христианского искусства. — Пг., 1916. — С. 8—10; Martigny J.-A. Dictionnaire des antiquités chrétiennes. — 3-me ed. — Paris, 1889. — P. 26—29; Leclercq H. Agneau // Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie / Publ. par F. Cabrol. — Paris, 1907. — T. 1, p. 1. — P. 877—905; Maugnot E. Agnus Dei // Dictionnaire de théologie. — 3ème tir. — Paris, 1923. — T. 1, p. 1. — P. 605—613; Lexikon der christlichen Ikonographie / Herausgeg. von E. Kirschbaum. — Rom etc., 1971. — Bd.3. — S. 7—14 (тут новіша література питання).

Найбільше варте уваги, на нашу думку, відкриття у тому, що якраз у вірменському середовищі — але не на території закавказької Вірменії чи в Кілікії, а в українській та кримській діаспорі пізнього середньовіччя — відбулася секуляризація символу, перетворення його зі суто релігійного у світський національного змісту. (Така секуляризація релігійних символів відбувалася також в українському суспільстві. Зображення св. архангела Михаїла спершу було гербом Києва, пізніше перетворилося в неофіційний герб Східної України, який виконував цю роль до офіційного прийняття тризуба як державного герба.)

Ось короткий виклад фактичних даних.

У XVI—XVIII ст. в головних вірменських колоніях України за герб окремих громад було прийнято зображення Божого ягняти, ускладнене додатковими атрибутами або й без них. Деколи зображення ягняти підпорядковано іншій панівній емблемі або розміщено поряд з рівноцінною іншою. Можна вважати, що зображення розглядалося як офіційний герб, хоча юридично це не було закріплено. Офіційний характер емблеми визначається цілком чітко тим, що вона дістала публічну санкцію як основний іконографічний зміст печаток вірменських судів і рад старших. Напис HERB:LWOWSKI:ORMIENSKI вміщено над зображенням ягняти 1658 р. в рукопису із законами і привілеями львівських вірменів¹¹. Це може підтвердити, що термін “герб” стосовно Божого ягняти вживався офіційно. З другого боку, важливо, що в кожній з громад, які прийняли зображення ягняти як герб, іконографічна схема була оригінальна й індивідуалізована. У цьому, можливо, треба бачити бажання кожної громади зберегати свою окремішність, прояв партикулярних інтересів. Як відомо, вірменські громади в Україні не мали якогось єдиного об'єднаного адміністративного центру.

Отже, в Києві такий герб — це ягня, що стоїть, звернене фігурою і головою (тут і далі всі напрями даються згідно з геральдичною традицією) праворуч, з німбом довкола голови, у який вписано хрест; ягня тримає лівою передньою лапою навскоси держак — його перекриває фігура ягняти — з хрещатим закінченням та розгорнутим вліво прапорцем, поділеним горизонтально на три частини¹².

У Кам'янці-Подільському — ягня, що стоїть, звернене фігурою ліворуч, з головою, поверненою назад вправо, з німбом довкола голови; фігура ягняти перекриває вертикальний держак, застромлений в землю, з прапорцем, розгорнутим вправо та поділеним горизонтально на три частини¹³.

У Львові — ягня, що стоїть, звернене фігурою праворуч, з головою, поверненою назад вліво. Німба і лабарума немає¹⁴. Таке, мабуть, первісне зображення пізніше ускладнилося (див. далі).

¹¹ Corpus iuris Polonici.— Cracoviae, 1906.— Sect. 1, vol. 3. Mand. O. Balzer.— P. 412.

¹² Зображення на печатці вірменських старших Києва, що вживалася у Львові 1660—1713 рр. Див.: ВМ.— № 11.— С. 238, № 1.— С. 240—242; № 13.— С. 175; № 1; № 15.— С. 216—217.

¹³ Зображення на печатці вірменського суду Кам'янця з вирізаною датою 999 р. (вірменської ери, тобто 1549/1550 р.). Цю печатку вживали у 1657—1679 рр. У XVIII ст. була виготовлена нова печатка (документовано вживання у 1706—1707 рр.); на збережених відбитках нової печатки зображення дуже нечітке. Див.: ВМ.— № 11.— С. 238, № 2, 242; № 13.— С. 169—170, 175, № 2 (на рисункові помилково показано німба); № 15.— С. 217—219.

¹⁴ Зображення на печатці вірменських старших Львова, що вживалася 1583—1749 рр. Див.: ВМ.— № 11.— С. 238, № 3; 242—247; № 13.— С. 170—171, 175, № 3; № 15.— С. 219.

*Іконографічні схеми зображень на громадських емблемах
вірменів України:*

- 1 — Київ, печатка, вживалася у Львові у 1660—1713 рр. (за Я. Дашкевичем); 2 — Кам'янець-Подільський, печатка, датована 1549—1550 рр. (за Я. Дашкевичем); 3 — Львів, печатка, вживалася 1583—1749 рр. (за Я. Дашкевичем); 4 — Львів, барельєф на вежі ратуші, XVI ст. (за В. Лозінським); 5 — Львів [?], рельєф на срібному ковші XVI ст. (за А. Каковкіним); 6 — Львів суперекслібрис, 1717 р. ЛНБ НАН України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. II 1720; 7 — Замостя, печатка, вживалася у 1654—1731 рр. (за Я. Дашкевичем); 8 — Станіславів, печатка, вживалася у 1686—1727 рр. (за Я. Дашкевичем)

У Замості — св. Іван Предтеча, біля ніг якого зліва є ягня, що стоїть, звернене фігурою ліворуч, з головою, поверненою назад вправо (праворуч від св. Івана — герб власника міста); німба і лабарума немає¹⁵.

У Станіславі (теперішній Івано-Франківськ) — ягня, що стоїть, звернене фігурою ліворуч, з головою, поверненою назад вправо; ягня тримає в правій передній лапі навскоси держак з хрещатим закінченням та з прапорцем, розгорнутим вправо; на прапорі — кавалерський хрест; полотнище прапорця в кінці роздвоєне; фігура ягняти перекриває держак; німба немає; ягня стоїть на щиті з гербом власника міста¹⁶.

Як бачимо, іконографічні схеми гербів громад не ідентичні. Брак німба і лабарума на львівському зображенні, можливо, свідчить, що дана схема найдавніша. Це припущення підтверджує той факт, що у XVII ст. зображення львівського герба ускладнюється. На початку цього століття з'являється новий тип печатки вірменського суду у Львові, на якій ягня тримає у передній лапі держак з хрещатим закінченням та прапорцем, поділеним горизонтально на три частини¹⁷. В рукописній збірці законів львівської громади 1658 р. вміщено кольорове зображення герба, максимально ускладнене додатковими атрибутами. Це срібне ягня на червоному полі, що стоїть, повернене фігурою праворуч, на зеленій траві, тримає передньою лапою лабарум з хрещатим закінченням держака та поділеним на три горизонтальні частини прапором; напроти ягняти стоїть чаша (лабарум і чаша золоті)¹⁸. На суперекслібрисі оправленого 1612 р. кодексу вірменських законів, яким керувався львівський суд, ягня лежить на книжці, повернене фігурою праворуч; правою передньою лапою тримає лабарум — на прапорі, що розділений на три горизонтальні частини, є ініціали IHS; довкола голови ягняти — німб. Над ягням — Бог-отець до пояса, у хмарах, з піднесеними руками та яблуком у лівій руці. Нижче ягняти — голова ангела з крильцями. У легенді довкола зображення — напис: AGNVS · INNOCENS · PATRI · IMMOLARI · VOLVISTI¹⁹. Такий екслібрис відомий ще на двох кодексах вірменських законів²⁰. Врешті, ще більше — й по-іншому — ускладнено зображення на суперекслібрисі 1717 р.: ягня, яке стоїть повернене фігурою праворуч, з головою назад, вліво, що правою передньою лапою тримає навскоси держак з хрещатим закінченням і прапором, який майорить на вітрі й поділений горизонтально на дві частини — горішню синю і долішню червону (кольори передано штрихами), з роздвоєним кінцем; держак перекриває фігуру ягняти, з грудей якого скапує кров до чаші, розміщеної праворуч від

¹⁵ Зображення на печатці вірменського суду Замостя, що вживалася у 1654—1731 рр. Див.: ВМ.— № 11.— С. 238, № 4; № 13.— С. 172—175, № 4.

¹⁶ Зображення на печатках вірменського суду Станіслава, що вживалися у двох різних варіантах у 1686—1697 та 1727 рр. Зображення ягняти на обох печатках практично ідентичне. Див.: ВМ.— № 11.— С. 238, № 5; № 13.— С. 172—174, № 5а, 175, № 5а; № 15.— С. 219—220.

¹⁷ Такий висновок робимо з опису О. Бальцера. Див.: *Corpus iuris*...— Р. 402. Печатку вжито 1619 р.

¹⁸ *Ibid.*— Р. 412. Див. також: *Prawa i artykuły Ormian lwowskich*... // *Biblioteka starożytna pisarzy polskich / Wyd. K. W. Wojcicki*— Warszawa, 1843.— Т. 1.— С. 33.

¹⁹ *ВО, oddz. rękopisów, N 1916 II*. Описано також раніше. Див.: Вагаць С. *О рękopismach kapituły ormiańskiej lwowskiej* // *Dziennik literacki*— Lwów, 1853.— N 34.— С. 266; *Corpus iuris*...— Р. 405—406; Lewicki M., Kohnowa R. *La version turque-kiptchak du Code des lois des Arméniens polonais d'après le ms. N 1916 de la Bibliothèque Ossolineum* // *Rocznik orientalistyczny*— Warszawa, 1957.— Т. 21.— Р. 164—165.

²⁰ *Corpus iuris*...— Р. 407—408.

9

10

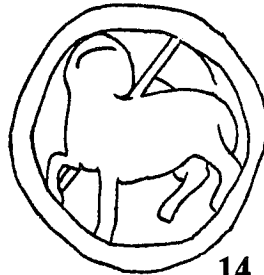
11

12

13

14

*Іконографічні схеми зображень на громадських емблемах вірменів
України (продовження):*

- 9 — М. Торосович, львівський вірменський уніатський архієпископ, печатка, датована 1665 р. (за Я. Дашкевичем); 10 — Х.-Й. Бернатович, секретар львівського вірменського архієпископства, печатка, вживалася у 1730—1738 рр. (за Я. Дашкевичем); 11 — П. Якубович, фабрикант, фабричний знак на тканому поясі, Кобилка (село між Окуневом та Радзимином), вживався між 1782—1794 рр. (за А. Ремером); 12 — монастир св. Хреста (Крим), барельєф у консі храму, кінець XIV ст. (за А. Якобсоном та О. Домбровським); 13 — Кафа, барельєф над написом, XIV ст. [?] (за В. Юргевичем); 14 — Кафа, барельєф над написом, 70—90-ті рр. XIV ст. (за Л. Меліксет-Беком)

фігури; над ягням справа сонце з рисами обличчя на дисковій та променями; ягня стоїть на трапецієподібній підставці, нижче від якої вміщено стилізований щит; на червоному (штрихуванням) полі щита — дві лаврові гілочки, що розходяться вгору; справа і зліва від ягняти — рослинні пагіні з листками; в легенді напис: AGNVS · DEI · QVI · TOLLIT · PEC-CATA · MVNDI · MISERERE · NOBIS.²¹

Львівський герб відіграв репрезентативну роль. Барельєф з гербом — поряд з емблемами кількох найбагатших родів львівського патриціату — був вмонтований на рівні шостого поверху у вежу збудованої в першій половині XVI ст. львівської ратуші, що обвалилася 1826 р. На гербі було зображене ягня, яке стоїть, звернене фігурою праворуч, з головою у фас. У правій передній лапі ягня тримає за спиною навскоси держак з хрещатим закінченням та спущеним прапорцем, з роздвоєнням на кінці²². Зображення ягняти вміщували на виробках ужиткового мистецтва (срібний ківш XVI ст., що зберігається у петербурзькому Ермітажі). На денці ковша прикріплено бляшку-медальйон з рельєфним зображенням ягняти, фігурою, зверненою вправо, та головою, оберненою назад, вліво. У правій передній лапі ягня тримає держак, який навскоси перекидає фігуру ягняти, з хрещатим закінченням та прапорцем, горизонтально поділений на дві частини²³. Вістку про те, що герб кам'янецької вірменської громади — ягня з хрестом — гравіювано на позолоченому дисковій римо-католицької монстранції (дароносиці) XVIII ст.²⁴, сприймаємо скептично: у даному випадку, мабуть, йдеться про католицький невірменський релігійний символ. Ювелірні вироби із зображенням ягняти (агнуסיки) були поширені серед львівських вірменів. Це срібні кулони-ягнята, деколи в золотих рамках, прикрашені перлами; їх носили на золотих ланцюжках (записи в документах 1618, 1624 рр.)²⁵.

Боже ягня як національний символ було цілком продуктивним ще наприкінці XVIII ст. Коли 1794 р. затверджували герб вірменського м. Григоріополя, яке лежало на українсько-молдавському етнічному кордоні, ягня увійшло до складу герба як один зі семи його елементів. У декреті Катерини II давалося, правда, фантастичне пояснення: «ягня

²¹ ЛНБ НАН України, від рукопису, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II 1720. Це інвентарна книга провізора скарбниці кафедрального собору — члена львівської вірменської ради старших.

²² Łoziński W. *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku.*— Wyd. 2-e.— Lwów, 1892.— S. 20, fig. 6, 386, N 53, 390, 393. В. Лозінський помилково приписав цей герб львівському міщанинові Я. Мешковському, що жив наприкінці XVI — на початку XVII ст. Ідентифікуючи цей герб, В. Лозінський покликався на печатку в кодексі Львівського міського архіву, том А 227, документ № 43 (ibid.— S. 393). Сьогодні цей кодекс зберігається у ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, т. 617 (за К. Вадецьким). На документі № 43 (тепер арк. 88—89) печатки Я. Мешковського немає, тут є печатка райці Е. Сикста з іншою емблемою, такою, яку В. Лозінський публікує у своїй книжці на с. 12. Автор просто сплутав покликання на джерела. Ідентифікація з гербом львівської вірменської громади не підлягає сумніву.

²³ Каковкин А. *Армянский серебряный кувш XVI века // Ерaber hasarakakan gitut-unneri*—Вестник общественных наук (далі — Ерaber).— Ереван, 1977.— № 3.— С. 77—79, ил. на с. 79. Каковкин на підставі зображення та інших непрямих даних уважає, що ківш виготовлено у Львові. Але зображення ягняти вживалося як герб також в інших вірменських громадах України.

²⁴ Сис Т. *Закривалена краса // Україна.*— 1968.— № 49.— С. 23.

²⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, т. 521, с. 1145, 1148 (срібний агнусок з трьома перлинками на золотому ланцюжку; інвентар майна Н. Ганковича 1618 р.); там само.— Оп. 2, т. 523.— С. 403 (агнусок, оправлений в золото; духівниця К. Торосовичевої, 1624 р.).

15

16

17

18

19

20

*Іконографічні схеми зображень на громадських емблемах вірменів
України (закінчення):*

- 15 — Скевра, мініатюра в Євангелії 1193 рр. (за С. Дер-Нерсесян); 16 — Кесарія, барельєф на срібній оправі Євангелія, 1660 р. (за Ф. Маклером); 17 — околиці Ардвіна, рельєф на срібній чаші, XVIII ст. (за А. Каковкіним); 18 — збірка музею-скарбниці Ечміадзіну, вишивка на ризи, XVIII ст. (за альбомом Ејміасні ганґер, 1984); 19 — збірка музею-скарбниці в Ечміадзіні, вишивка на покривалі для чаші, 1754 р. (за альбомом Ејміасні ганґер, 1984); 20 — збірка музею-скарбниці в Ечміадзіні, вишивка на покривалі для чаші, 1760 р. (за альбомом Ејміасні ганґер, 1984)

вказує на той час, коли св. Григорій просвітив царя Тиридата і цілу Вірменію»²⁶. Таке пояснення суперечить справжньому, найпоширенішому значенню символу, яке викладено в Євангелії від св. Івана (Боже ягня — це, алегорично, Ісус Христос).

Для вірменського середовища України характерно, що Боже ягня вживалось майже тільки як емблема цілком світського звучання. Цей символ не використовувано в декорі вірменських церков. Навіть тоді, коли він відіграв певну роль в емблематиці духовних осіб, наприклад, нарівні з іншими зображеннями, на печатці львівського вірменського католицького архієпископа М. Торосовича 1665 р. (на окремому овалному щиткові-ягня, яке стоїть повернене фігурою і головою вправо, тримає навскоси митрополичий хрест у правій передній лапі; фігура ягняти перекриває хрест)²⁷ або на печатці секретаря львівського вірменського архієпископа Х.-Й. Бернатовича близько 1730 р. (ягня, яке лежить, повернене фігурою і головою праворуч, з головою в німбі, у фас; тримає держак з хрещатим закінченням і прапорцем, роздвоєним на кінці; у легенді напис, що стосується ягняти: DIGNVS · EST · AGNVZ · APERIRE · LIBRVM)²⁸, емблема мала підкреслити передусім вірменську національність її власника. Цю думку можна підтвердити випадком уживання емблеми світською особою — відомим варшавським купцем і промисловцем кінця XVIII ст. П. Якубовичем. Емігрант з Тохату в Малій Азії, він керував поблизу Варшави майстернею для виробництва тканих поясів (важливий компонент чоловічого костюму тих часів), на яких своєю фабричну марку позначав зображенням ягняти: воно стоїть повернене фігурою і головою ліворуч, тримає навскоси передньою лапою держак з червоним прапорцем, роздвоєним на кінці (без хреста на держаків); фігура ягняти перекриває держак. Якубович отримав 1790 р. шляхетство й одночасно герб «Якубович» із зображенням ягняти (пізніше цей герб затвердив російський уряд)²⁹.

Вивчення історії емблеми «Боже ягня», що вживалася у вірменському середовищі в Україні, веде до чотирьох важливих висновків:

1) емблема втратила свій релігійний зміст, перетворившись на розпізнавальний знак вірменської (за тогочасною латинською термінологією, прийнятою в Україні) нації;

²⁶ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа / Сост. С. Н. Глинка.— М., 1833.— Ч. 1.— С. 193.

²⁷ Див.: ВМ.— № 15.— С. 201, 233, № 12, 238, № LXXVII. На печатці є дата — 1655 р. Документовано вживання печатки у 1665—1681 рр.

²⁸ Див.: ВМ.— № 15.— С. 209, 237, № 112, 238, № LXXVII. Документовано вживання печатки у 1730—1738 рр.

²⁹ Про П. Якубовича і його мануфактуру є чимала література. Див., наприклад: [Павлицев М.] Гербовник дворянских родов Царства Польского.— Варшава, 1853.— Ч. 2.— С. 135; Rómer A. Pasy polskie, ich fabryki i znaki // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce.— Kraków, 1893.— Т. 5, zes. 3.— С. 164—165; Muzea gminy miasta Lwowa.— Lwów, 1929.— С. 81; Włodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Uzupełnienia i sprostowania.— Warszawa, 1933.— Cz. 2.— С. 27—28; [Piotrowski] Korwin L. Ormiańskie rody szlacheckie.— Kraków, 1934.— С. 112—113; Józefowiczówna M. Jakubowicz Paschalis herbu własnego // Polski słownik biograficzny.— Wrocław etc., 1962—1964.— Т. 10.— С. 378—379. Зображення фабричної марки у А. Ремера, герба — у М. Павлицева, Л. Корвін-Пйотровського. М. Юзефовичівна неправильно ототожнює герб «Якубович» з давнім гербом «Юноша» (у цьому гербі зображено закривавленого барана з рогами).

2) символ не дістав єдиного канонічного оформлення навіть у межах однієї колонії (Львова), що посередньо підтверджує світськість зображення. Якщо враховувати лише “офіційні” варіанти, тобто ті випадки, коли його зображення виконувало функцію герба громади (таких варіантів налічується десять, з них шість уживалося у Львові), то бачимо велику різноманітність в оформленні згаданого символу: ягня переважно стоїть, але відомий і варіант з ягнем, яке лежить: фігура повернена як ліворуч, так і праворуч; голова повернена профілем чи напівпрофілем у той самий бік, у який звернена ціла фігура, але часом і навпаки, назад, деколи у фас; німб наявний або ні; держак розміщено переважно за фігурою навскоси, його тримає лапа ягняти; але також держак застромлений у землю), його закінчення — з хрестом або без нього; прапорець поділено на дві або три частини, роздвоєний чи розтросєний на кінці, розгорнутий за вітром чи спущений. Біля ягняти з’являються додаткові атрибути і символи: чаша, Бог-отець над хмарами, головка ангела; на прапорі — кавалерський хрест, ініціали IHS. У XVII ст. довкола герба подають легенди-девізи латинською мовою;

3) велика різноманітність зображень не дає можливості, принаймні на даній стадії дослідження, докладно визначати характер еволюції емблеми, хоча загальна лінія розвитку — від простої до чимраз ускладненої додатковими атрибутами — не підлягає сумніву;

4) незважаючи на єдині з католицькими Agnus Dei генетичні джерела і на зовнішню схожість (а також незаперечний вплив західної іконографії) зображення ягняти — як не парадоксально — символізувало якраз незалежність вірменів-григоріанців від західного католицизму.

Останній висновок особливо важливий тому, що в літературі не так давно з’явилася думка (А. Якобсон висловив її 1956 р. на підставі кримського матеріалу), що ягня, можливо, було емблемою вірменів-католиків³⁰. Історія вірменських колоній України (та й Криму), котрі, як національно-релігійна спільнота, чинили впертий опір церковній унії з Римом та водночас як свій самобутній і незалежний символ вживали зображення ягняти, спростовує думку А. Якобсона.

А. Якобсон не знав історії символу у вірменському середовищі України. Він був переконаний, що Боже ягня — типово католицький символ; він неправильно інтерпретував ухвалу Трулльського собору 692 р., про яку ми вже згадували. А. Якобсон опинився під впливом деяких своїх попередників, дослідників історії Кафи генуезького періоду (В. Юргевича, М. Мурзакевича, Е. фон Штерна, Л. Меліксет-Бека — про їхні праці далі), які вважали символ католицьким, інтерпретуючи в такому дусі епіграфічні знахідки, на яких, поряд з написами, було зображення ягняти.

Вживання ягняти як вірменської національної емблеми в Україні докладно документовано джерелами XVI—XVIII ст. Можливо, що символ поширився на цій території ще в початковий період існування вірменських колоній у Київській та Галицько-Волинській державах XI—XIII ст., але підтвердити таку думку джерельним матеріалом неможливо. Однак

³⁰ Якобсон А. Л. Армянская средневековая архитектура в Крыму // Византийский временник.— М.; Л.— 1956.— Т. 8.— С. 172. А. Якобсон займав хитку позицію, бо в іншому місці цієї ж статті (с. 181) твердить, що наявність символу “Боже ягня” не підтверджує католицизму (чи уніатства) монастиря св. Хреста, в якому знайдено такі зображення.

роль і місце, які займає даний символ у вірменському середовищі сусідніх країн, допомагає уточнити його походження та характер в Україні.

У Криму вживання символу в церковній архітектурі датується часом, починаючи з першої половини XIV ст. Це щонайменше три рельєфні зображення ягняти з лабарумом у церкві монастиря св. Хреста, один рельєф у Іллінській церкві. У консі західного порталю, над входом до церкви (рік будівництва 1338) вірменського монастирського комплексу св. Хреста (Surb Xaç), є рельєфний медальйон із зображенням ягняти: фігура, що стоїть, звернена праворуч, з головою у німбі, поверненою назад, вліво; правою передньою лапою тримає майже вертикально перекритий фігурою держак з хрещатим закінченням та прапорцем, розгорнутим вліво, із закінченням, розділеним на три частини. Цілий рельєф на фоні рослинних пагінців, що відповідають своїм стилем сельджуцькому декорові порталю. Такий самий медальйон розміщено у верхині купола цього ж храму. Третє зображення є в інтер'єрі, в консі церкви³¹. Датуванням рельєфів, здається, ніхто спеціально не займався; вони, мабуть, належать до первісної стадії будівництва, тобто до першої половини XIV ст. Аналогічний — до церкви монастиря св. Хреста — рельєф розміщено в апсиді вірменської Іллінської церкви в Криму³².

Крім того, Боже ягня з лабарумом, як, на нашу думку, емблема вірменської громади Кафи (сучасної Феодосії) генуезьких часів, входить до складу двох будівельних написів: одного — вірменською, другого — латинською мовами. Ці написи і зображення викликали деякі непорозуміння в інтерпретаторів, що, як і пізніше А. Якобсон, не мали відомостей про поширення символу в Україні та були під впливом даних про ухвалу Трулльського собору і схилилися до думки про суто католицьке пояснення символу. В зв'язку з цим ктитора вірменського символу, наприклад, оголосили вірменином-католиком, для чого немає достатніх підстав. Конкретно, у 1868 р. В. Юргевич опублікував кам'яну плиту з Кафи з трьома гербами — Генуї, ягням та ще раз Генуї — з латинським будівельним написом про спорудження якоїсь будівлі (opus) на честь св. Франциска і св. Трійці за часів Франциска Скаффи. В. Юргевич припускав, що йдеться про будівництво костьола св. Франциска, згаданого в джерелах 1449 р.³³ Але "opus" не костюл конкретно (зрештою, неясно, чому б не згадувався костюл, якби шлося про його будівництво), а взагалі будівля, дуже часто фортифікаційного типу (укріплення, башта); св. Франциск — явно патрон Скаффи; не дуже зрозуміло, при чому тут св. Трійця. Плита пошкоджена, закінчення напису (титулу Скаффи, можливо, інших осіб, дати) немає. На нашу думку, її встановила вірменська громада Кафи, про що, мабуть, говорилося у втра-

³¹ Опис та ілюстрація див.: Якобсон А. Л. Армянская средневековая архитектура...— С. 178, вклейка між с. 176—177, рис. 6 (автор виразно пише про лабарум; пізніше, як виходить з фото у книжці О. Домбровського, медальйон пошкоджено); Домбровский О. М. Фрески средневекового Крыма.— К., 1966.— С. 76, ил. 46 (у підпису ілюстрації помилково вказано, що це фото конхи вітаря; автор пише про ягня з хрестом); Домбровский О., Сидоренко В. Солхат и Сурб-Хач.— Симферополь, 1978.— С. 108 (автори чомусь називають ягня у консі "крилатим ягням з хрестом" і водночас пишуть, що воно аналогічне двом іншим рельєфам — в куполі та над входом до церкви).

³² Домбровский О., Сидоренко В. Солхат...— С. 108.

³³ Юргевич В. Новые надписи генуезские // Записки ООИД.— Одесса, 1868.— Т. 7.— С. 276, табл. IV, 4. У нас не було можливості використати працю: Skrzinska E. Inscriptiones latines des colonies génoises en Crimée: (Théodosie, Soudak, Balaklava) // Atti della Società Ligure di Storia Patria.— Genova, 1928.— Vol. 56.— P. 47.

ченій частині напису. Ягня (на плиті) стоїть повернене фігурою праворуч, голова в німбі звернена назад, вліво; правую передню лапою ягня тримає держак зі схожим на булаву закінченням та розгорненим вліво прапорцем, з візерунком хреста; фігура ягняти перекидає держак.

Приблизно тоді ж, коли писав В. Юргевич, М. Мурзакевич згадав про “вірменські мармурові уламки” (вірменські — за мовою напису) зі зображенням “ягняти з прапором, гербом Генуї”, приписавши епіграфічну пам’ятку “вірмено-католицьким церквам, що з’явилися в Кафі (м. Феодосії) з 1318 р.”³⁴. Ці відомості повторили пізніше В. Юргевич³⁵ та Е. фон Штерн³⁶. Вірменознавець Л. Меліксет-Бек, перший спеціаліст, що прочитав вірменський напис про будівництво джерела-фонтаничка, датуючи його часами дожи Антоніотті Адорно (виконував свій уряд у Кафі у 1378, 1384—1392, 1394—1396 рр.), погодився з версією про вірмено-католицьке походження напису, не надаючи ваги символів: “Відносно зображення Божого ягняти з прапором, то воно не має особливого значення; це зображення в генуезьку епоху звичайно розміщували між двома гербами” (тут Л. Меліксет-Бек покликався на публікацію В. Юргевича 1868 р.)³⁷. Барельєф на вірменській плиті зображує (не дуже чітко, бо камінь стертий) ягня, що стоїть фігурою повернене праворуч, з головою, оберненою назад, вліво, оточеною німбом; права передня лапа тримає закритий фігурою ягняти держак з прапорцем³⁸. І вже до наведених вище слів Л. Меліксет-Бека А. Якобсон додав свою необгрунтовану інтерпретацію: “Нааявність герба Генуї вказує на те, що вірменин, ктитор будови, був одним з “генуезців” (*cives januenses*), тобто належав до верхівки, що правила Кафою, і, судячи за його соціальним становищем, рівноправним з генуезцями, був католиком”³⁹. У цьому твердженні спостерігаємо нагрому гіпотез. Набагато простіше пояснити ряд з трьох гербів — герб Генуї, Боже ягня, герб дожи — як своєрідну геральдичну інтитуляцію-датацію та ілюстрацію будівельного напису: “Під пануванням Генуї, у вірменській громаді, за правління дожи А. Адорно”. Геральдичну інтитуляцію-датацію та ілюстрацію з двох, трьох, а навіть п’яти, шести, восьми гербів має чимало генуезьких написів⁴⁰.

Кримський матеріал свідчить про поширення символу — і як світського, і як церковного. При тому в Криму перекопливіше, ніж в Україні, проявляються його церковні джерела. До такої думки схиляє явна ка-

³⁴ [Мурзакевич Н. Н.] Краткий указатель Музея Имп. Одесского общества истории и древностей. — Изд. 4-е, доп. — Одесса, 1874. — С. 17; его же. Краткий указатель... — Изд. 8-е, доп. — Одесса, 1880. — С. 18. Перше видання путівника (його ми не бачили) — 1867 р.

³⁵ Юргевич В. Краткий указатель Музея Имп. Одесского общества истории и древностей. — Изд. 3-е, доп. и испр. — Одесса, 1892. — С. 67.

³⁶ [Штерн Э. фон] Краткий указатель... — Одесса, 1908. — С. 47; его же. Краткий указатель... Изд. 5-е перераб. — Одесса, 1915. — С. 48. Цей автор викреслив рік 1318 та покористувався дослідженням напису, які провів Л. Меліксет-Бек (див. далі).

³⁷ Меліксет-Бек Л. М. Старинные армянские надписи в Музее Общества истории и древностей в Одессе. — Тифлис, 1912. — С. 15—22 (цитата зі с. 22).

³⁸ Там же. — С. 17.

³⁹ Якобсон А. Л. Армянская средневековая архитектура. — С. 172.

⁴⁰ Див., наприклад: Юргевич В. Генуезские надписи в Крыму // Записки ООИД. — Одесса, 1863. — Т. 5. — С. 156—177, табл. 1—2; его же. Новые надписи... — Табл. IV; Ретовский О. Генуезские надписи, найденные в г. Феодосии в 1894 г. // Записки ООИД. — Одесса, 1896. — Т. 19. — С. 14—26.

нонічність символу: ягня постійно повернене фігурою праворуч, голова, переважно, оточена німбом, звернена назад, вліво; є лабарум.

Відомо, що в Криму XV ст. існувала релігійно-політична течія вірменів-унітаріїв, які пропагували об'єднання з римською церквою. І все ж немає переконливих аргументів, які дозволяли б уважати символ суто католицьким: наскільки відомо, і монастир св. Хреста, і Іллінська церква ніколи не були в руках унітаріїв; також керівництво вірменської громади Кафи завжди було григоріанським — з цієї причини його дискримінувала панівна нація — генуезці-католики. Треба думати, що в Криму Боже ягня вже сприймали як специфічно вірменський національний символ.

Свого часу А. Якобсон намагався обґрунтувати гіпотезу, за якою вірменське Боже ягня прийшло в Крим з Кілікійської Вірменії, бо воно іконографічно тотожне ягнят з лабарумом, яке нібито карбували на монетах короля Левона I (1199—1219; в А. Якобсона — Левона III)⁴¹. При тому А. Якобсон покликався на працю С. Гамалова-Чураєва, у якій буцімто подано зображення кілікійських монет з ягням. А. Якобсон явно сприймав бажане за дійсне — у С. Гамалова-Чураєва таких монет немає. Гіпотеза не витримує критики, бо насправді немає жодних кілікійських монет із зображенням ягняти — на монетах Левона I Великого панують співзвучні його імені мотиви левів⁴². Лева з хрестом зображено також на монетах Гетума I, Левона II, Левона III, Косдантіна IV⁴³. Боже ягня справді зображали на монетах з Близького Сходу, але це були монети хрестоносців другої половини XIII ст.⁴⁴ Була ще монета із зображенням ягняти (але без лабарума) — її приписують Раймондові II Тріполітанському (1157—1187)⁴⁵. Перекинути міст від держав хрестоносців до вірменів Криму дуже важко, якщо взагалі можливо. Так що початки генеалогії кримського вірменського ягняти поки що неясні.

І, нарешті, про кінцеві етапи розвитку та поширення символу.

Можливо, ми не маємо вичерпної інформації, але вражає брак відомостей про широке вживання давньохристиянського Божого ягняти як символу у власне Вірменії та найближчій малоазійській діаспорі аж до XVII ст. Винятки — вірменська мініатюра, рукописи XI—XII ст., у яких ягня, однак, також з'являється не дуже часто. Отже, ягня є в Євангелії 1038 р.; переписаному, мабуть, у Тароні⁴⁶, а також в Євангелії 1193 р., виготовленому у Скеврі⁴⁷. Зображення 1193 р. символізоване — ягня фі-

⁴¹ Якобсон А. Л. Армянская средневековая архитектура...— С. 178.

⁴² Цих левів та їх зображення описано в праці: Гамалов-Чураев С. А. Классификация рубенидских монет (по К. Сибильяну) // Труды Нумизматической комиссии Российской Академии истории материальной культуры.— Пг., 1923.— Т. 4.— С. 5, табл. I, ил. 1, 9, 10, 17. Це ті зображення, на які покликався А. Якобсон.

⁴³ Bedoukian P. Z. Coinage of Cilician Armenia.— New York, 1961.— P. 59, 130—134 sq.

⁴⁴ Schlumberger G. Numismatique de l'Orient Latin.— Paris, 1878.— Pl. XIX, 9; Grierson P. A Rare Crusader Besant with the Christus Vincit Legend // The American Numismatic Society. Museum Notes.— Vol.6.— P. 169—176, pl. XVIII, 1—2.

⁴⁵ Schlumberger G. Numismatique...— P. 103, pl. IV, 8.

⁴⁶ Матенадаран, Єреван.— Рукопис № 6201; серед мініатюр на початку Євангелія (поклоніння волхвів).

⁴⁷ Nersessian S. *der. Manuscrits arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des Pères Mékhitaristes de Venise: Album.*— Paris, 1937.— Pl. XXIX, p. 6. Зображення у віньєтці Євангелія св. Івана.

гурою звернене праворуч, голова повернена назад, вліво; правою передньою лапою ягня тримає держак з хрещатим закінченням так, що він є перед фігурою; прапорця немає. Інші зображення в рукописах нам не відомі; не підлягає сумніву, однак, що історія цього мотиву у вірменській мініатюрі ще чекає дослідника. Треба все ж таки вважати, що символ Божого ягняти у пізньосередньовічній Вірменії трапляється рідко, інакше Л. Меліксет-Бек, коментуючи вірменський напис з Кафи кінця XIV ст. вже у 1954 р.⁴⁸, коли його дослідницький досвід дуже збагатився в порівнянні з 1912 р., коли він вперше займався написом, не подумав би про аналогії до кафського символу.

Після перерви, що тривала якихось чотири століття, лише в XVII ст. зображення ягняти виринає у вірменському середовищі, цього разу — в художньому ремеслі. Символ потрапляє на срібну оправу Євангелія, виконану 1660 р. в Кесарії. Ювелір працював у дуже реалістичній манері: ягня, що стоїть на траві, повернене фігурою ліворуч, голова звернена назад, вправо; правою лапою ягня тримає держак з хрещатим закінченням; прапорець розвівається направо — на ньому хрест, а закінчення полотна роздвоєне; зображено травинки на землі та руно ягняти⁴⁹. У XVIII ст. ягня з'являється на срібній чаші, що була знайдена в Західній Вірменії, поблизу Ардвіна. Воно стоїть повернене фігурою та головою вправо, правою передньою лапою тримає держак з хрещатим закінченням⁵⁰.

Приблизно у той же час (середина XVII — перша половина XVIII ст.) зображення ягняти закріплюється як емблема вірменського купецтва в Передній Азії та Європі. Вірменські купці з Нової Джульфи в Персії, що були особливо активні в Перській затоці й на Індійському океані з середини XVII ст., мали власні кораблі, на кормі яких вивішували прапор із зображенням ягняти. На тогочасній гравюрі (на жаль, докладно не датованій) змальовано прапор, явно збільшений (він має розмір вітрила), на якому є зображення ягняти, поверненого фігурою ліворуч, голова звернена назад, вправо; правою передньою лапою ягня тримає держак з хрещатим закінченням; довгий вузький прапорець розвівається наліво⁵¹. На медалі, виготовленій 1727 р. на честь Алексана, сина Масеха, вірменського купця в Амстердамі, кілька символічних зображень. На лицевій стороні медалі, у стилізованому бароковому щиті (над ним — п'ятипальчаста корона, а з боків — щитотримачі) вгорі вміщено символічне зображення Святого Духа — око, від якого розходяться промені, під ним ягня, що стоїть на земній кулі. Ягня повернене фігурою праворуч, голова

⁴⁸ Меліксет-Бек Л. М. Из истории русско-армянских отношений // *Наукakan SSR Gitut'yunneri Akademiyai Telekagir. Nasarakakan gitut'yunner* = *Известия АН Армянской ССР. Общественные науки.* — Ереван, 1954. — № 4. — С. 28.

⁴⁹ Macler F. Documents d'art arméniens. De arte illustrandi. Collections diverses. Notices et descriptions. Texte. — Paris, 1924. — P. 64; Atlas. — 1924. — Pl. CIII, fig. 259; e j u s d. Arménie et civilisation // Macler F. Trois conférences sur l'Arménie faites à l'Université de Strasbourg / *Annales du Musée Guimet. Bibliothèque de vulgarisation.* — Paris, 1927. — T. 46. — P. 137—138, pl. XXVIII, fig. 43.

⁵⁰ Какoвkin A. XVIII- dari haykakan arcat'i t'as Ermitaži havak'acnic' = Армянская серебрянная чаша XVIII в. из собрания Эрмитажа // *Eraber.* — 1983. — № 1. — С. 74—75, ил. 2.

⁵¹ Kévorkian R. H., Mahé J.-P. Arménie: 3000 ans d'histoire. — Marseille, 1988. — P. 243 (репродукція гравюрі, що зберігається у приватній колекції в Парижі).

звернена назад, вліво; лівою передньою лапою ягня тримає держак з хрещатим закінченням; прапорець звисає вниз⁵². Можна вважати, що на шиті зображено герб цього вірменського негоціанта.

Тоді ж, у XVIII ст., Боже ягня — вже масово — стає об'єктом зображення в художній вишивці церковного призначення (прикраси для риз, покривала на чаші). Взірці такої вишивки зберігаються в Ечміадзінському церковному та Сардарпатському етнографічному музеях. У музеї-скарбниці в Ечміадзіні є, зокрема, покривала на чаші (потири), датовані 1754 та 1760 рр., вишита прикраса для ризи XVIII ст. На покривалі для чаші 1760 р., наприклад, стилізоване ягня повернене фігурою ліворуч, голова в німбі звернена назад, вправо; ягня тримає правою передньою лапою держак з хрещатим закінченням і довгим прапорцем, який розвівається вправо; держак прикриває фігуру ягняти⁵³. У Державному музеї етнографії Вірменії в Сардарпаті зберігається покривало на чашу, вишите золотом, з датою 1731 р. Ягня повернене фігурою ліворуч, голова в німбі звернена назад, вправо; ягня тримає лівою передньою лапою держак з хрещатим закінченням, прапорець у кінці роздвоєний, на ньому хрест*.

Для зображень XVII—XVIII ст., відомих з території власне Вірменії та її малоазійської діаспори, характерний брак канону — ягня повернене фігурою ліворуч чи праворуч, голова звернена або не звернена назад, держак з прапорцем — перед або за фігурою. Це говорить про різноманітні першоджерела символу — цілком можливо, запозиченого також від вірменів України, де канону не було.

Згідно із зібраними на сьогодні даними про поширення Божого ягняти як самотнього вірменського національного символу можна запропонувати таку стемму:

XIV—XV ст., Крим, ягня як церковний і національний символ;

XVI—XVIII ст., Україна, перетворення символу в суто національну емблему;

XVII—XVIII ст., закавказька Вірменія і малоазійська діаспора, поширення символу як церковного і як світського, тобто як власне національного, можливо, в результаті рееміграції вірменів з України та Криму.

Вірменські мініатюри XI—XII ст. ледве чи можна генетично пов'язувати з цією стеммою.

Дальші дослідження допоможуть відкоректувати гіпотетичну лінію міграції та поширення символу.

Помилкова інтерпретація символів, приписаних вірменам України

Відомий польський геральдист К. Несецький (1682—1744) видав у 1738 р. другий том свого фундаментального генеалогічного словника “Польська корона”, у якому в статті про герб “Корчак” писав: “Пієріус, книга 24, свідчить, що вірмени здавна зображали на своїх щитах жовтого пса; та й тепер у своїх церквах встановлюють барельєф [пса] на пам'ять того,

⁵² Kévorkian R. H., Mahé J.-P. Arménie...— P. 244 (медаль зберігається в Музеї Тейлера в Гаарлемі, Нідерланди).

⁵³ Eǰmiacni ganĵer = Сокровища Эчмиадзина = Treasures of Etchmiadzin.— Eǰmiacin, 1984, альбом без позначення сторінок і без нумерації ілюстрацій (тут є покривала 1754, 1760 рр. і прикраса для ризи XVIII ст.); Sd. Eǰmiacin. Ganhatum = Св. Эчмиадзин. Сокровищница = St. Etchmiadzin. The Treasury-Museum.— [Eǰmiacin], 1984.— P. [10] (покривало 1760 р.).

* Покривало в експозиції музею, на другому поверсі; його ми оглядали 4 червня 1987 р.

що їх, коли вони блукали в якійсь пущі, пес нібито привів до їхнього дому”⁵⁴.

К. Несецький мав велетенський авторитет у ділянці геральдики і генеалогії, його думку вважали незаперечною (після захоплення Австрією частини західноукраїнських земель його “Польську корону” 1800 р. порівняли до автентичного історичного джерела; перелічені в ній роди легко одержали австрійське дворянство). У 1839—1849 рр. словник К. Несецького видали другим доповненим виданням у десяти томах. Процитовані відомості, знайдені буцімто в Піеріуса, залишилися без змін⁵⁵. Вістку про поклоніння вірменів зображенню пса запозичили з К. Несецького численні автори.

Звернення до літератури довело, що К. Несецький грубо помилився. Середньовічний вчений Піеріус, на якого він покликався, це італійський гуманіст, поет Джованні-П’єтро (інакше Періо) Валеріано (1477—1560), автор широковідомої енциклопедії емблем і символів “Срогліфіка, або Про священні нотатки єгиптян”, яку видавали багато разів у XVI—XVII ст. У 42-й (а не 24-й, як у К. Несецького) книзі італійського автора справді описано дві античні різновидності вірменських щитів — але про пса там немає ні слова. Лише описуючи щит менапіїв, народу, який у I ст. до н. е.— III ст. н. е. проживав на території сучасної Бельгії, Дж. П. Валеріано зазначає, що на їхніх щитах було зображення жовтого пса⁵⁶. Приписування емблеми пса вірменам та, тим більше, твердження, що вірмени встановлюють барельєф з таким зображенням у церквах, — просто тенденційна вигадка польського католицького автора.

У К. Несецького погано перечитаний текст Піеріуса переплівся з поширюваними також українською православною церквою відомостями, які були далеким відгомном візантійського антивірменського памфлету XII ст. про т. зв. “песій піст”. Питання це має велику літературу⁵⁷ і в даній статті на ньому спинятися не варто. Треба, однак, ще раз підкреслити, що насправді емблемою із зображенням пса вірмени України не користувалися.

⁵⁴ Niesiecki K. Korona polska przy złotej wolności starożytnemi rycerstwa polskiego y Wielkiego księstwa Litewskiego kleynodami... ozdobiona...— Lwów, 1738.— Т. 2.— S. 604.

⁵⁵ Niesiecki K. Herbarz polski powiększony dodatkami... przez J. N. Bobrowicza.— Lipsk, 1840.— Т. 5.— S. 225.

⁵⁶ Pierii Valeriani Bellunensis J. Hieroglyphica sive de sacris Aegyptiorum diarumque gentium literis commentariorum libri LVIII...— Ed. novissima.— Francofurti ad Moenum, 1614.— P. 531—532.

⁵⁷ Франко І. Із старих рукописів. VII. Зразок релігійної сатири: песій піст // Житє і слово.— Львів, 1895.— Т. 3.— С. 469—473; Weber S. Über die Versuche den Verfasser der Invektiven gegen die Armenier: Migne, Patrologia Graeca 132, S. 1154 ff. zu bestimmen // Yušarjan.— Vienna, 1911.— S. 175—180; Кримський А. “Мерзотний піст вірменський Арцвуріїв” // Кримський А. Розвідки, статті та замітки. I—XXVIII.— К., 1928.— С. 52—72; Garitte G. Les écrits antiarméniens dits du “catholicos Isaac” // Revue d’Histoire Ecclesiastique.— Louvain, 1950.— Vol. 45.— P. 711—745; Grumel V. Les invectives contre les Arméniens du “catholicos Isaac” // Revue des Études Byzantines.— Paris, 1956.— Vol. 14.— P. 174—194; Garitte G. La source greque des “Trente articles” géorgiens contre les Arméniens // Handes amawreay.— Vienna, 1976.— N 1—12.— P. 111—116; Айвазян К. В. Древнерусские источники периода Киевской Руси (XI—XII вв.) о Григории Просветителе, “арменской вере” и “арменской ереси” // Литературные связи.— Ереван, 1981.— Т. 3.— С. 18—21; его же. Культ Григория Арменского, “арменская вера”, “арменская ересь” в Новгороде (XIII—XVI вв.) // Армянская и русская средневековая литература.— Л., 1982.— С. 311—314.

Десь на початку XVIII ст. у вірменському книжному середовищі в Україні виникла патріотична легенда, за якою 1062 р. до Києва (й інших міст) прийшло велике військо вірменів-хрестоносців, тобто воїнів, що носили зображення хреста на плащах. Вперше, здається, цю легенду зафіксовано у вірменського історика зі Станіславова С. Рошки, автора "Хроніки, або Церквних анналів", написаної у 1736—1739 рр.⁵⁸ Легенда дуже поширилася у XIX ст. завдяки деяким популярним історикам з легким пером, наприклад, С. Барончеві, Й. Ролле⁵⁹. Обставини виникнення переказу на сьогодні ясні — неправильна інтерпретація сфальшованої у другій половині XVI ст. грамоти князя Федора Дмитровича, який нібито у 1062 р. покликав вірменів на Русь. У латинському перекладі фальсифікату є перекручені слова Armeni Nosochacenses, тобто "вірмени носохацькі" (замість, найімовірніше, солхатські — від міста Солхат, тепер Старий Крим). Застосовуючи засоби народної етимології, незрозумілу назву пояснили як складне українсько-вірменсько-латинське слово "ті, що носять хрест" (хрест по-вірменському хаճ)⁶⁰. Хрест, як у всіх християнських народів, також у вірменів був поширеним символом — досить пригадати відомий звичай встановлювати "хресні камені", хачкари, також в Україні⁶¹. Однак вірменів-хрестоносців, носіїв зображення хреста на плащах, тим більше ще до першого походу хрестоносців, який відбувся 1096—1099 рр., на Русі ніколи не було.

Символіка кольорів одягу вірменів України

Майже до кінця XVIII ст. населення України було ще далеке від процесів громадської та культурної уніфікації, що відбувалися в Західній Європі як результат посилення впливу деяких течій Просвітництва та демократизації зовнішніх проявів громадського життя, а також централізаторських тенденцій абсолютистських монархій та розвитку внутрішнього ринку. В Україні значна частина населення зберігала зовнішні — національні, релігійні, станові — "знаки відмінності", зокрема, в одязі. Існували неписані правила, згідно з якими в польсько-литовській державі право жити окремим життям — наприклад, окремою національно-релігійною громадою — перетворювалося в обов'язок "бути іншим" і займати в соціальній структурі "інше місце", переважно набагато нижче від становища панівної нації. Ці явища відбилися також на кольоровій гамі одягу, який носили вірмени, одягу, відмінного від прийнятого рештою населення.

Маємо можливість лише кількома штрихами (на підставі відомостей мемуарної літератури та документів XVII — першої половини XVIII ст.) зобразити панівні тенденції або навіть встановлену регламентацію.

⁵⁸ Roška S. Žamanakagrwt'iwn kam tarekank.— Vienna, 1964.— P. 196. С. Рошка помітив, що рік 1062 для хрестоносців не підходить, тому подав цю вістку під 1200 р.

⁵⁹ Barącz S. Żywoty sławnych Ormian w Polsce.— Lwów, 1856.— S. 87, 89; Rolle J. Wartabiet // Rolle J. Nowe opowiadania historyczne.— Wyd. 2-e.— Lwów, 1883.— S. 126—127, 142.

⁶⁰ Про обставини виникнення фальсифікованої грамоти див.: Дашкевич Я. Р. Грамота Федора Дмитровича: (Нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1962.— № 4.— С. 9—24; его же. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI—XIII вв.: (Источники исследования темы) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования (1982 г.).— М., 1984.— С. 190—191.

⁶¹ Див. посилання 1.

Члени львівської вірменської ради старших (танутери) носили чорний одяг⁶²; багаті громадяни — часто одяг кармазинового кольору⁶³. Спеціальним способом одягалися члени церковних братств — у Львові, в братстві св. Трійці; його члени носили червоний одяг особливого крою⁶⁴.

Світське духівництво, а також учні львівської Вірменської (від початку XVIII ст. — Вірменсько-української) колегії, навчального закладу вищого типу, одягалися в другій половині XVII ст. в чорне⁶⁵. Монахи-антоніанці носили одяг сірого кольору з шпичастим каптуром. Такий шпичастий каптур мали право носити також єпископи і доктори теології (вардапети)⁶⁶.

У другій половині XVII ст., внаслідок релігійної унії з Римом, на одяг вищого духівництва вплинула католицька розкіш. Львівський архієпископ М. Торосович — перший вірменський уніатський архієпископ (вконував цей уряд як уніат у 1626—1681 рр.) — почав носити пурпуровий кардинальський одяг і папський капелюх⁶⁷. Така мода поширилася також на григоріанське духівництво — останній кам'янець-подільський єпископ Я. Бернатович (1683—1686; під турецькою окупацією) носив фіолетовий убір⁶⁸.

У доунійний (до 1626 р.) період колір одягу львівського духівництва під час богослужби мінявся залежно від свята. На Великдень і Різдво священники носили білий одяг, на Духів день (Hogēgalot) — зелений, на Преображення (Vardavař) — червоний, на свято Богоматері (Astuacacin) — фіолетовий, на свято св. Хреста (Хаç) золототканий білий і жовтий⁶⁹.

Ці фрагментарні дані свідчать, що символіка кольорів відіграла велику роль як в особистому і громадському, так і в церковному житті вірменів України.

Три етюди, очевидно, не вичерпують проблематики символіки й емблематики вірменів України. Ряд питань з ділянки публічної емблематики і символіки названо раніше. У плані приватної геральдики розглядомали б підлягати ще деякі питання. Багаті купці й ремісники користувалися особистими емблемами (т. зв. гмерками), які за сприятливих умов (у разі одержання шляхетства) могли перетворитися у справжні герби.

⁶² Simēon dpir Lehac'i. Ulegrut'iwn, taregrut'iwn ew yišatakarank'.— Vienna, 1936.— P. 338; Симеон Лехаці. Путевые заметки.— М., 1965.— С. 244.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Barącz S. Rys dziejów ormiańskich.— Tarnopol, 1869.— S. 150.

⁶⁵ Pidou A. Krótka wiadomość o obecnym stanie, początkach i postępie misji apostolskiej do Ormian w Polsce, Wołoszczyźnie i sąsiednich krajach... // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1876.— T. 2.— S. 100.

⁶⁶ Obszerna wiadomość o połączeniu narodu ormiańsko-polskiego z kościołem rzymskim r. 1676 // Źródła dziejowe.— T. 2.— S. 124, 133, 149. Збереглася вірменська картина з зображенням св. Антона Пустельника в сірому чернечому одязі з каптуром (виконана в другій половині XVII ст. у Львові на фоні вірменської церкви св. Анни — до речі, це єдине зображення цієї знищеної наприкінці XVIII ст. будівлі). Картина є у фондах львівського Музею історії релігії під номером МА-1025/Ж 262 (колишній Вірменський музей, № 189). Репродукція: Piotrowski J. Katedra ormiańska we Lwowie.— Lwów, 1925.— Ilustracje.

⁶⁷ Obszerna wiadomość.— S. 133.

⁶⁸ Barącz S. Żywoty.— S. 77.

⁶⁹ Simēon dpir Lehac'i. Ulegrut'iwn.— P. 340; Симеон Лехаці. Путевые заметки.— С. 245.

Такі емблеми, звичайно, гравіювали на особистих печатках (переважно у вигляді перснів), вживали для суперекслібрисів, прикрашали ними фасади або інтер'єри власних будинків, портрети, меморіальні таблиці, надгробні плити. Тмерками мітили гаманці з грішми, маркували товар певних власників, під ними — а не під прізвищами — записували грошові й товарні операції в рахункових книгах, ними таврували коней. Ремісники вживали свої емблеми як фабричний знак. Власники будинків у містах часто розміщували на фронтонах символічні фігури, назви яких перетворювалися в загальноприйняті девізи будівель. Духівництво, особливо вище, також мало власні емблеми і символи, що дійшли до нас не лише на печатках, портретах, надгробках, а й зафіксованими в єпископських патерицях, Т-подібних патерицях вардапетів тощо.

Символіка й емблематика — водночас чимала ділянка культури, духовної взагалі та художньої зокрема. З погляду історії культури, геральдичні дослідження повинні бути самоціллю. Треба, зокрема, відповісти на питання, чи були конкретні точки зіткнення української та вірменської символіки й емблематики, у чому саме вони проявилися. Важливим виявляється також дослідження символіки та емблематики вірменів України для етнічної історії. Відомо, що ще не так давно виникла "гіпотеза", за якою вірмени України насправді не вірмени, а половці, які прийняли григоріанство. Цілий ряд доказів заперечують такі безпідставні етногенетичні конструкції⁷⁰ — один з них полягає в тому, що зібраний досі чималий фактичний матеріал (близько 300 зображень публічних та особистих емблем) не має нічого спільного з тюркськими тамгами.

Символіка й емблематика вірменів України — оригінальне досягнення вірменської духовної культури, що проявилось у різних ділянках громадського життя, у багатьох видах ужиткового мистецтва як у власне Вірменії, так і далеко за її межами.

Yaroslav DASHKEVYCH

EMBLEMS AND SYMBOLS OF UKRAINIAN ARMENIANS IN THE 14TH—18TH CENTURIES

Three main issues related to the Armenian emblems and symbols in Ukraine are discussed. They are as follows: 1. Transformation of the old-Christian symbol of Holy lamb into the Armenian national emblem in Ukraine (on the basis of sphragistic, heraldic and archaeological artifacts) and its spread in the Armenian society in the East. 2. Erroneous attempts to interpret symbols whose usage was attributed to Armenians (the image of a yellow dog). 3. Symbolic meaning of colours in Armenian clothes in Ukraine among city dwellers and priests.

⁷⁰ Dachkévytch Ya. R. Who Are Armeno-Kipchaks; (On the Ethnical Substrate of Armenian Colonies in the Ukraine) // *Revue des Études Arméniennes*, N.S.— Paris, 1982.— T. 16.— P. 357—416.